

سال اول. شماره اول. بهار و تابستان ۱۳۹۸

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۹/۱۸

تاریخ تأیید مقاله: ۱۳۹۸/۰۴/۱۳

سعید طاووسی مسرور^۱

رسول جعفریان^۲

بازپژوهی حیات شخصی ابوالعباس نجاشی

چکیده

کتاب فهرست اسماء مصنفی الشيعة اثر ابوالعباس احمد بن علی نجاشی مشهور به رجال نجاشی مهم‌ترین اثر فهرستی و رجالی امامیه است. با وجود اهمیت و شهرت کتاب نجاشی، از مؤلف آن که جزء اکابر علمای امامیه در نیمه اول قرن پنجم هجری بوده در مقایسه با دیگر بزرگان امامیه در آن دوران مانند سید مرتضی و شیخ طوسی اطلاعات اندکی در دست است تا جایی که حتی مسائلی چون کنیه، محل سکونت و تاریخ وفات وی نیز محل اختلاف است. در این مقاله موارد محل اختلاف و دیگر مسائل حیات شخصی نجاشی مانند نسب، اجداد و بستگان بر اساس اطلاعات منابع موجود ارائه شده و در مسائل محل اختلاف با نظر به جدیدترین بحث‌ها درباره نجاشی، یکی از اقوال با ارائه شواهد و قراین برگزیده شده و به نظرات مخالف پاسخ داده شده است. این مقاله بر وفات نجاشی در سال ۴۵۰ هـ ق تأکید کرده و نظر برخی محققان درباره زنده بودن وی تا سال ۴۶۳ هـ ق را نمی‌پذیرد. هم‌چنین به این ادعا که کتاب فهرست، تدوین پسر وی علی بن احمد بوده نه خود او، پاسخ می‌دهد.

واژگان کلیدی: احمد بن علی نجاشی، علی بن احمد بن علی نجاشی، فهرست اسماء

مصنفی الشيعة، رجال نجاشی، بغداد، مطیر آباد، محمدباقر بهبودی.

۱. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه تهران و پژوهشگر بنیاد دایره‌المعارف اسلامی (نویسنده مسئول)

saeed.tavoosi@gmail.com

۲. استاد تاریخ اسلام دانشگاه تهران ras_jafarian@yahoo.com

ظاهراً کتاب فهرست اسماء مصنفی الشيعة اثر ابوالعباس احمد بن علی نجاشی، از قرن هشتم به بعد به دلیل دربرداشتن وضعیت رجالی صاحبان آثار شیعی به رجال نجاشی مشهور شده است. (احمدی و رحمتی، ۱۳۸۹: ۳۸۹؛ شبیری، ۱۳۹۳: ۵۶/۱۹) در اهمیت این کتاب و مؤلفش نزد امامیه همین بس که آقابزرگ طهرانی رجال نجاشی را «عمده اصول اربعة رجالیه»^۱ (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: ۱۳۷/۱۰) امامیه دانسته و جایگاه آن را با جایگاه الکافی میان کتب اربعة مقایسه کرده است. (همان: ۱۵۴/۱۰) سید موسی شبیری زنجانی نیز از نجاشی با تعبیر «امام فن رجال» یاد کرده و کتابش را مهم‌ترین و مفیدترین کتاب میان اصول رجالی شیعه امامیه دانسته است. (نجاشی، ۱۴۱۸: ۲) جعفر سبحانی هم تعبیر «اتقن الاصول الرجالیه» را درباره کتاب نجاشی به کار برده است. (نجاشی، ۱۴۰۸: ۱/مقدمه مشرف، ص ۱).

با وجود اهمیت بسیار کتاب نجاشی، از مؤلف آن ابوالعباس احمد بن علی نجاشی که از کبار علمای امامیه در نیمه اول قرن پنجم هجری بوده در مقایسه با دیگر بزرگان امامیه در آن دوره مانند سید مرتضی و شیخ طوسی اطلاعات اندکی در دست است و حتی مسائلی چون کنیه، محل سکونت و تاریخ وفات وی نیز محل اختلاف است. در این مقاله حیات شخصی نجاشی و مسائلی چون کنیه، نسب، اجداد، بستگان، محل سکونت و زمان تولد و وفات بر اساس اطلاعات منابع موجود ارائه می‌گردد و در مسائل محل اختلاف با در نظر گرفتن جدیدترین بحث‌ها درباره نجاشی، قولی که از قرائن و شواهد استواتر برخوردار است، برگزیده شده و به اشکالاتی مطرح درباره آن پاسخ داده می‌شود.

۱. زندگی‌نامه

۱-۱. نسب

نجاشی نسب خود را در مدخلی از کتابش که می‌توان آن را نخستین گام در معرفی وی دانست، چنین آورده است:

احمد بن علی بن احمد بن عباس بن محمد بن عبدالله بن ابراهیم بن محمد بن عبدالله بن نجاشی بن عثم بن ابی السّمّال سمعان بن هُبیره بن مساحق بن بُجیر بن عمیر^۲ بن اسامه بن نصر بن قُعبین بن حارث بن ثعلبه بن دودان بن اسد بن خزیمه بن مدرکه بن الیاس بن مضر بن نزار بن معد بن عدنان.^۳ (نجاشی، ۱۴۱۸: ۱۰۱، ذیل ش ۲۵۳) چنان که از این عبارت برمی آید نسب وی به قبیله «بنی اسد» می رسد همان طور که وی در ادامه خودش را الاسدی و جد هفتمش را الاسدی النصری معرفی می کند. (نجاشی، ۱۴۱۸: ۲۱۳، ذیل ش ۵۵۵)

۲-۱. کنیه

علامه حلی، کنیه احمد بن علی نجاشی را ابوالعباس بیان کرده است (علامه حلی، ۱۴۰۲: ۲۰) اما در صفحه عنوان ابتدای کتاب و در صفحه عنوان ابتدای جزء دوم نسخه ای از رجال نجاشی که از روی نسخه ای مربوط به زمان حیات مؤلف^۴ استنساخ شده^۵ از وی با کنیه ابوالحسن یاد شده (نجاشی، نسخه خطی: برگ ۱۱۵ رو) چنانچه ابوالحسن سلیمان بن حسن صهرشتی^۶ نیز که از شاگردان نجاشی بوده در کتاب قیس المصباح در آخر ربیع الاول سال ۴۴۲ ه.ق از استادش با کنیه ابوالحسن یاد کرده است (مجلسی، ۱۴۰۳: مدخل، ۱۹۲-۱۹۳؛ ۱۵/۱؛ ۳۲/۹۱). سید احمد بن طاووس هم کنیه نجاشی را ابوالحسن بیان کرده است. (صاحب معالم، ۱۴۱۱: ۵-۴)

به نظر می رسد نجاشی به کنیه ابوالحسن معروف بوده چنانچه در خلاصه الاقوال علامه حلی نیز کنیه ابوالحسن برای وی به کار رفته^۷ و همچنین در اجازه کبیر علامه به بنی زهره (مجلسی، ۱۴۰۳: ۶۰/۱۰۴، ۱۳۷؛ نوری طبرسی، ۱۴۰۸: ۱۸۹/۳) که در سال ۷۲۳ ه.ق نوشته شده، با این کنیه به وی اشاره شده است. (بهبودی؛ سرشار، ۱۳۹۳: ۱۹۵) بنابراین درباره کنیه نجاشی دو احتمال وجود دارد: الف- علامه در ضبط کنیه وی به ابوالعباس دچار اشتباه شده باشد؛ ب- این احتمال را بپذیریم که نجاشی دو کنیه داشته است (رحمان ستایش؛ جدیدی نژاد، ۱۳۸۴: ۲۸) که البته چندان نیز بعید نیست (خوانساری، ۱۳۹۰: ج ۱، ص ۶۱) چنان که افراد دیگری را نیز می شناسیم که دو کنیه داشته اند مانند

حسن بن محمد بن سماعه که در همین فهرست نجاشی دو کنیه ابو محمد و ابوعلی به برای وی به کار رفته (نجاشی، ۱۴۱۸: ۴۲/۴۰، ذیل ش ۸۴) و یا مسعدة بن صدقة که مکنی به ابو محمد و ابو بشر بوده است. (کلینی، ۱۴۰۷: ۶۵۲/۲؛ نجاشی: ۴۱۵، ذیل ش ۱۱۰۸) حتی برای امام کاظم علیه السلام، سه کنیه ابوالحسن، ابوابراهیم و ابوعلی بیان شده است (فاضل الدین حموی، ۱۳۸۶: ۲۴۴؛ طباطبایی، ۱۴۳۱: ۱۶۵). مؤید این احتمال آن است که در طریق شهید اول به نجاشی از او با کنیه ابوالعباس یاد شده و احتمالاً سید عمادالدین ابوالصمصام ذوالفقار بن محمد بن معبد حسنی مروزی (حدود ۴۰۵ - حدود ۵۲۰) که در طریق ذکر شده^۸ از شاگردان نجاشی، از استادش با این کنیه یاد کرده و لذا در اسناد هم چنین آمده است. (شهید اول، ۱۴۰۷: ۲۶ - ۲۷)

در آثار بعدی امامیه نیز از هر دو کنیه ابوالحسین و ابوالعباس برای نجاشی استفاده شده است (حر عاملی، [بی تا]: ۱۱۶/۲؛ صدر، ۱۴۲۹: ۳۹/۲؛ قمی، ۱۳۶۸: ۲۳۹/۳؛ امین، ۱۴۰۳: ۳۰/۳)، اما در برخی منابع کنیه ابوالخیر برای او به کار رفته (خوانساری، ۱۳۹۰: ۶۰/۱) که ظاهراً تصحیفی از ابوالحسین است. (رحمان ستایش؛ جدیدی نژاد، ۱۳۸۴: ۲۸) نکته دیگری که در مدخل مربوط به نجاشی در کتاب خودش به چشم می خورد این است که پس از ذکر نسبش نوشته شده: «احمد بن العباس النجاشی الاسدی» (نجاشی، ۱۴۱۸: ۱۰۱، ذیل ش ۲۵۳) که نشان می دهد او را گاهی به جد دومش عباس نسبت می داده اند چنان که برخی احتمال داده اند که شاید چون جدش احمد بن عباس نام داشته، ابوالحسین می خواسته نام جد خود را از زنده نگاه دارد. (بهبودی؛ سرشار، ۱۳۹۳: ۱۹۰، ۱۹۵ - ۱۹۷؛ ۱۳۹۴: ۵۲۳/۱، پانویس ۹)

در منابعی که امروزه در دسترس ماست، نخستین بار علامه حلی به زمان تولد و وفات نجاشی اشاره کرده است. علامه تولد او را در صفر ۳۷۲ ه.ق و وفاتش را در جمادی الاول ۴۵۰ ه.ق و محل وفاتش را مطیرآباد ذکر کرده است. (علامه حلی، ۱۳۸۱: ۲۱ - ۲۰) پس از علامه، صفدی به وفات او در ۴۵۰ ه.ق در مطیرآباد تصریح کرده

است. (صفدی، ۱۴۰۱: ۱۸۷)

۲. تبارشناسی نجاشی

جد هفتم ابوالحسین نجاشی، ابوبجیر عبدالله بن نجاشی، ابتدا زیدی مذهب بود و سپس به امام صادق علیه السلام گروید^۹ و در زمان امامت ایشان از جانب منصور، والی اهواز بود.^{۱۰} (کشّی، ۱۳۴۸: ۳۴۳-۳۴۲) او مخاطب نامه امام صادق علیه السلام درباره چگونگی بر عهده گرفتن ولایت اهواز است (نجاشی، ۱۴۱۸: ۱۰۱، ذیل ش ۲۵۳؛ ص ۲۱۳، ذیل ش ۵۵۵) و از این رو این نامه به رساله اهوازیه مشهور شده است.^{۱۱} نواده اش ابوالعباس نجاشی مدعی شده که غیر از رساله اهوازیه که امام صادق علیه السلام به جدش عبدالله بن نجاشی والی اهواز نوشته، مصنف دیگری برای امام صادق علیه السلام دیده نشده است (همان: ۱۰۱، ذیل ش ۲۵۳) که البته این ادعا نادرست است (کلباسی، ۱۴۲۲: ۲/۲۰۲) نه به این خاطر که به آن حضرت کتاب‌هایی مانند مصباح الشریعة یا توحید مفضل را نسبت می‌دهند - که البته براساس ادعای برخی از محققین انتساب آن‌ها به امام علیه السلام منتفی است^{۱۲} - بلکه رساله‌های دیگری از امام علیه السلام شناسایی شده است؛ از جمله رساله امام صادق علیه السلام به اصحاب خود (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۹۷/۸) و حتی محسن امین تعداد مؤلفات امام علیه السلام را ۲۴ اثر نوشته است^{۱۳} (امین، ۱۴۰۳: ۱/۶۶۹ - ۶۶۸) که البته انتساب برخی از این آثار به امام علیه السلام ثابت نشده است. (پاکتچی، ۱۳۸۷: ۲۱۳-۲۱۱)

جد دهم ابوالحسین نجاشی، ابوالسّمال سمعان بن هبیره که نجاشی او را شاعر معرفی کرده (نجاشی، ۱۴۱۸: ۱۰۱، ذیل ش ۲۵۳؛ ابن کلبی، ۱۴۰۷: ۱۷۶ - ۱۷۵)، از معمرین بوده و ۱۶۷ سال عمر نموده است. او رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم را درک کرده و مسلمان شده و سپس مرتد شده و به طلیحه کذاب پیوسته و سپس بار دیگر اسلام آورده است. (بلاذری، ۱۴۱۷: ۱۱/۱۷۲ - ۱۷۱؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۷۲/۳۰۶ - ۳۰۵؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ۳/۲۱۷؛ سرگین، ۱۴۱۲: ۲/۲۰۹) داستان شراب خوردن او با شاعری دیگر از بنی حارث بن کلب به نام قیس بن عمرو بن مالک معروف به نجاشی حارثی در روز ماه رمضان در زمان خلافت امیرالمؤمنین علیه السلام مشهور است. (ابن قتیبه دینوری، ۱۴۲۳: ۱/۳۱۸ - ۳۱۷؛ صفدی، ۱۴۰۱: ۱۵/۴۵۲)

ابراهیم بن ابی بکر محمد معروف به ابن ابی السّمّال، نوّه عبدالله بن نجاشی و جد پنجم ابوالحسین نجاشی نیز از محدثان امامیه و از راویان کتاب داود بن فرقد بوده است. (نجاشی، ۱۴۱۸: ۱۵۹، ذیل ش ۴۱۸)

نجاشی لقب پادشاهان حبشه است^{۱۴} و مشخص نیست چرا جد هشتم ابوالحسین، نجاشی نام داشته یا ملقب به نجاشی بوده است. در برخی منابع اهل تسنن^{۱۵} و به‌ویژه در لسان‌المیزان (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ۱۱/۲، ۱۸۵، ۲۷۳، ۴۴۵، ۴۵۱؛ ۶۲/۳، ۱۱۲، ۱۵۱، ۱۵۸؛ ۲/۶) با انتساب ابوالحسین نجاشی به جد هشتمش از او با تعبیر ابن‌النجاشی یاد شده است، در حالی که کاربرد این عنوان در نسل عبدالله بن نجاشی ادامه یافته و دست‌کم ابوالحسین نجاشی، پدرش علی بن احمد (نجاشی، ۱۴۱۸: ۳۹۲، ذیل ش ۱۰۴۹) و جدش ابویعقوب احمد بن عباس صیرفی معروف به ابن طیالسی (طوسی، ۱۴۱۵: ۴۱۲) به نجاشی مشهور بوده‌اند. (خوانساری، ۱۳۹۰: ۶۰/۱؛ مقدس غریفی، ۱۴۲۸: ۱۸۱)

۳. محل سکونت و سفرهای ابوالحسین نجاشی

نجاشی اهل بغداد بوده (نجاشی، ۱۴۰۸: ۱، مقدمه محقق، ۱۲، ۱۴-۱۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۸۰/۲؛ ۳۲/۹۱؛ بغدادی، ۱۹۵۱: ۷/۱) و پدرش علی و جدش احمد بن عباس هم در این شهر ساکن بوده‌اند و منزل جدش، احمد، در درب البقر واقع در محله ظفریه در بغداد (قفطی، ۱۴۲۴ق: ۳۱۸/۲) بوده است (نجاشی، ۱۴۱۸: ۳۹۲، ذیل ش ۱۰۴۹؛ طوسی، ۱۴۱۵: ۴۱۲). به نوشته صهرشتی، نجاشی به ابن‌الکوفی معروف بوده^{۱۶} (مجلسی، ۱۴۰۳: ۹۱ و ۳۲) که ظاهراً نشان‌دهنده سکونت اجدادش در کوفه است (نجاشی، ۱۴۰۸: ۱، مقدمه محقق، ص ۱۲) و می‌دانیم بین اجداد او، ابتدا ابوالسمال در کوفه ساکن شده است. (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۳۰۳/۷۲؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ۲۱۷/۳) این که برخی از او به الکوفی تعبیر کرده‌اند (شهید اول، ۱۴۰۷: ۲۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۵/۱؛ صدر، ۱۴۲۹: ۱۰۱/۲) ممکن است تصحیفی از ابن‌الکوفی بوده یا اشاره به کوفی بودن اجداد وی باشد، اما ادعای برخی مبنی بر این که او در کوفه متولد شده و پس از مدتی سکونت در این شهر، در بغداد ساکن شده (احمدی؛ رحمتی، ۱۳۸۹: ۱۵۲؛ معارف، ۱۳۷۴: ۴۳۰)، با توجه به قراین و شواهد مختلف

از جمله سکونت پدر و جدش در بغداد، درست به نظر نمی‌رسد. (نجاشی، ۱۴۰۸: ۱/مقدمه محقق، ص ۱۲، ۱۴-۱۵؛ رحمان ستایش؛ جدیدی نژاد، ۱۳۸۴: ۳۵-۳۴)

نجاشی مسافرت‌های مختلفی داشته است: او پیش از پایان قرن چهارم، ابوالحسین اسحاق بن حسن بن بکران عقرایی از شاگردان کلینی و از راویان کتاب الکافی را در کوفه دیده (نجاشی، ۱۴۱۸: ۷۴، ذیل ش ۱۷۸؛ ۱۳۹۴: ۱/۴۰۳، پانویس ۲) و ظاهراً بیش از یک بار به کوفه رفته زیرا در جایی از کتابش تصریح نموده که خودش و دیگر بزرگان شیعه هنگامی که به کوفه می‌رفته‌اند، در مساجد مهم این شهر و از آن جمله مسجد جعفر بن بشیر در محله بجیله نماز می‌خوانده‌اند. (نجاشی، ۱۴۱۸: ۱۱۹، ذیل ش ۳۰۴)

نجاشی در عید غدیر سال ۴۰۰ هـ.ق به زیارت مشهد امیرالمؤمنین علیه السلام مشرف شده (نجاشی، ۱۴۱۸: ۴۴۰، ذیل ش ۱۱۸۵) و ظاهراً در همین سفر، اجازه روایت کتاب عمل السلطان (از ابوعبدالله حسین بن احمد بن مغیره بوشنجی) را از ابوعبدالله حسین بن جعفر مخزومی معروف به ابن خُمَری دریافت کرده است. (همان: ۶۸، ذیل ش ۱۶۵: ۲۲۴، ذیل ش ۵۸۷)

وی سفری نیز به سامرا داشته و در این شهر از قاضی ابوالحسن علی بن محمد بن یوسف فارسی مشهور به ابن خالویه، روایت اخذ کرده است (همان: ۳۵۵، ذیل ش ۹۵۱؛ همو، ۱۴۰۸: ۲/۱۰۰، پانویس ۱، ۲ و ۳، ۲۵۴، پانویس ۳) حسن عیسی حکیم احتمال داده که او برای استفاده از ابن نوح به بصره نیز رفته باشد (۱۴۳۵: ۲۶، ۴۸). وی همچنین احتمال داده که نجاشی برای استفاده از ابوالحسن شمشاطی به جزیره رفته باشد، زیرا درباره او نوشته است «کان شیخنا بالجزیره». (همان: ۲۶، ۷۶) اما چنین به نظر می‌رسد که شمشاطی از مشایخ نجاشی نیست، زیرا تمام اطلاعاتی که درباره وی ارائه کرده برگرفته از ابوالخیر سلامه بن ذکا موصلی و نیز از فهرست کتب شمشاطی به خط ابونصر بن ریان است و همین مطلب نشان می‌دهد که خود او را ندیده و تعبیر «کان شیخنا بالجزیره» که در نسخه کتابخانه مرکزی تبریز و در چاپ‌های نائینی و ملکیان آمده (نجاشی، نسخه خطی، برگ ۱۴۷ پشت؛ همو، ۱۴۰۸: ۹۳؛ ۱۳۹۴: ۱/مقدمه محقق، ۳۹) ظاهراً تصحیفی از «کان شیخاً بالجزیره» است چنان که

در چاپ شبیری زنجانی چنین درج شده است. (نجاشی، ۱۴۱۸: ۲۶۳، ذیل ش ۶۸۹)

۴. تاریخ وفات نجاشی

برخی معتقد هستند او در مطیرآباد، در بازگشت از سامرا فوت کرده است اما این نظر را نمی‌توان پذیرفت زیرا قائلان به آن، مطیرآباد را همان مَطیره دانسته‌اند^{۱۷} در حالی که مَطیره از قریه‌های بین بغداد و سامرا می‌باشد (یاقوت حموی، ۱۹۹۳: ۱۵۱/۵؛ قزوینی، ۱۹۹۸: ۴۶۱؛ حمیری، ۱۹۸۴: ۵۴۳) در حالی که مطیرآباد نزدیک حله بوده است. (یاقوت حموی، ۱۹۹۳: ۴۲۳/۴، ۳۵۳/۵؛ آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: ۱۳۱/۶) ظاهراً نجاشی به جهت اوضاع نابسامان، آشفته و ضد شیعی بغداد در سال‌های ۴۴۷ هـ.ق تا ۴۵۰ هـ.ق (بهبودی؛ سرشار، ۱۳۹۳: ۱۹۴؛ حکیم، ۱۴۳۵: ۷، ۱۶-۱۷) در همین دوره این شهر را ترک کرده و در فضای آرام روستای مطیرآباد ساکن شده است. غالب منابع به پیروی از علامه، وفات نجاشی را در سال ۴۵۰ هـ.ق دانسته‌اند اما مسئله‌ای که موجب تردید و سردرگمی می‌شود مدخل ابو یعلی محمدبن حسن جعفری در رجال نجاشی است که تاریخ وفات او در آن ۴۶۳ هـ.ق بیان شده است. (نجاشی، نسخه خطی: برگ ۲۳۴ پشت؛ همو، ۱۴۱۸: ۴۰۴، ذیل ش ۱۰۷۰) خوبی تاریخ وفات نجاشی در ۴۵۰ هـ.ق را سهوی از قلم علامه دانسته (خوبی، ۱۴۱۳: ۲۲۶/۱۶) و تستری به صراحت کلام علامه را رد نموده و نجاشی را تا ۴۶۳ هـ.ق در قید حیات فرض کرده است. (تستری، ۱۴۱۰: ۱۹۵/۹ - ۱۹۶؛ احمدی؛ رحمتی، ۱۳۸۹: ۱۵۳) اما بیشتر عالمان و پژوهشگران رجال و تراجم وفات نجاشی در سال ۴۵۰ هـ.ق را ترجیح داده‌اند (خامنه‌ای، ۱۳۷۷: ۱۴) و تاریخ وفات ابو یعلی را چنین توجیه کرده‌اند که اولاً وجه متعارفی برای متهم کردن علامه به اشتباه به نظر نمی‌رسد و ثانیاً این عبارت در اصل کتاب نجاشی وجود نداشته، بلکه عبارتی در حاشیه کتاب بوده که بعد به متن اصلی الحاق شده است که البته امری بسیار معمول و متداول در نسخ خطی است.^{۱۸} نمونه‌ای مشابه که می‌توان از آن به‌عنوان شاهد این ادعا استفاده کرد اضافه شدن تاریخ ۴۱۲ هـ.ق به موضعی از یکی از نسخ کتاب فهرست ندیم است در حالی که ندیم^{۱۹} به گواهی ابن‌نجر در سال ۳۸۰ هـ.ق درگذشته است (ساکت، ۱۳۶۸: ۵۲ - ۵۱، ۷۸؛ ندیم، ۱۴۳۰: ۱/۱، مقدمه محقق، ۱۳) و ابن‌حجر

عسقلانی با دیدن آن تاریخ در نسخه‌ای از کتاب او به اشتباه تصور کرده که وی تا ۴۱۲ ه.ق در قید حیات بوده است. (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ۵۵۹/۶)

مامقانی توجیه دیگری مطرح کرده مبنی بر این که اربعین به ستین تصحیف شده (مامقانی، ۱۳۴۸: ۱۰۱/۳) و تفرشی نیز ۴۶۳ ه.ق را تصحیف ۴۳۳ ه.ق یا غیر آن می‌داند (تفرشی، ۱۳۷۷: ۱۷۴/۴)، اما این نظر (یعنی وفات ابو یعلی در ۴۳۳ یا ۴۴۳ یا سالی دیگر) درست نیست زیرا در منابع فریقین، تاریخ وفات ابو یعلی سال ۴۶۳ ه.ق ضبط شده است.^{۲۰}

چنان که شبیری زنجانی متذکر شده اگر بنا بر حیات نجاشی در ۴۶۳ ه.ق باشد، بسیار بعید می‌نماید که نجاشی سه سال و اندی پس از وفات طوسی در قید حیات باشد اما با این حال در مدخل مربوط به وی به تاریخ وفات او و کتاب‌هایی مانند مصباح المتعجد، الخلاف، الغیبة، اختیار [معرفة] الرجال و الامالی اشاره‌ای نکند.^{۲۱} ممکن است در پاسخ گفته شود این سخن زمانی درست است که مدخل طوسی در رجال نجاشی به صورت کامل در دست باشد و حال آن که در نسخ مختلف و از آن جمله نسخه کتابخانه مرکزی تبریز، بعد از ذکر کتاب تمهید الأصول لفظ مسئله ذکر شده اما در ادامه آن چیزی نیامده است (نجاشی، نسخه خطی: برگ ۲۳۴ رو؛ همو، ۱۴۱۸: ۴۰۳، ذیل ش ۱۰۶۸) و این نشان می‌دهد که به احتمال زیاد در ادامه دیگر آثار طوسی را ذکر کرده بوده، ولی از نسخی که به دست ما رسیده، افتاده است. اما در پاسخ می‌توان گفت نقص نسخ موجود در قیاس با نسخه اصل مؤلف معلوم نیست و ممکن است خود نجاشی به جهت این که با طوسی معاصر بوده، نگارش مدخل وی را نیمه‌کاره رها کرده باشد^{۲۲} تا بعدها با کسب اطلاعات جدیدتر آن را کامل کند، اما با این حال موفق به تکمیل آن نشده باشد.

نکته دیگری که در تأیید وفات او در سال ۴۵۰ ه.ق و الحاقی بودن تاریخ وفات ابو یعلی می‌توان بیان کرد این است که چگونه ممکن است او حدود ۱۳ سال پس از این تاریخ زنده بوده اما تنها مدخل ابو یعلی و طوسی (بر فرض ذکر مطالب بیشتر درباره وی در نسخ غیر موجود) را نوشته و درباره افرادی دیگر که در این ۱۳ سال در قید حیات بوده‌اند و آثار و مصنفات ایشان، در هیچ بخش کتاب خود اطلاعاتی ارائه نکرده باشد؟

ممکن است اشکال دیگری مطرح کنند که چرا تنها همین یک مورد مربوط به تاریخ وفات در سال ۴۶۳ هـ.ق به کتاب اضافه شده و از اضافات دیگر خبری نیست؟ در پاسخ به این اشکال هم می‌توان گفت اتفاقاً در همان نسخه کتابخانه مرکزی تبریز که سال وفات را ۴۶۳ هـ.ق بیان می‌کند، اضافه مهم دیگری هم به چشم می‌خورد؛ این که در معرفی خودنوشت مؤلف از او چنین یاد شده است: «مصنّف هذا الكتاب أطل الله بقاؤه و ادام علوه و نعمائه» (نجاشی، نسخه خطی: برگ ۵۶ پشت) و واضح است که این عبارت دعایی از خود نجاشی نیست. (ثقة الاسلام تبریزی، ۱۴۱۴: ۲۹۱/۱؛ بهبود، سرشار، ۱۳۹۳: ۱۹۱) این عبارت دعایی علاوه بر نسخه کتابخانه مرکزی تبریز، در پنج نسخه مهم دیگر از رجال نجاشی نیز وجود دارد. (نجاشی، ۱۳۹۴: ۵۲۳/۱، پانویس ۱۰)

براساس آنچه بیان کردیم تاریخی که علامه برای وفات نجاشی بیان کرده است، ترجیح دارد و این که علامه محل وفات و ماه وفات را هم مشخص کرده، خود شاهی بر اطلاعش در این باره و صحت نظرش درباره سال وفات است. ظاهراً علامه اطلاعات خود درباره نجاشی را از مدخل نجاشی در ذیل تاریخ بغداد ابن نجار (۵۷۸ - ۶۴۳) به دست آورده است.^{۲۳} اما متأسفانه در حال حاضر مدخل نجاشی در ذیل تاریخ بغداد در دسترس نیست (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷:ق: ۷۰/۱۸) و اگر نسخه‌ای از این قسمت مفقوده یافت شود، احتمالاً در بردارنده اطلاعات مهم و با ارزشی درباره نجاشی و از جمله تاریخ ولادت و وفاتش خواهد بود. (شبیری زنجانی، ۱۳۶۴: ۲۵)

۵. ابوالقاسم علی بن احمد فرزند نجاشی

از بستگان نجاشی جز پسرش علی و پدرش که پیش از این درباره او سخن گفتیم، اطلاعی در دست نیست اما او مدخلی از کتابش را به احمد بن عبدالله بن احمد الرفاء اختصاص داده و از او با تعبیر «اخونا» یاد نموده و به عمر کوتاه او اشاره کرده است. (نجاشی، ۱۴۱۸: ۸۷، ذیل ش ۲۱۲؛ همو، ۱۳۹۴: ۴۶۴/۱؛ پانویس ۴) این فرد احتمالاً پسر عمو و برادر مادری نجاشی بوده است. (امین، ۱۴۰۳: ۶۲۴/۲؛ آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: ۱۴۰/۵ - ۱۳۹) نجاشی فرزندی به نام علی و با کنیه ابوالقاسم داشته که ابن نجار در ذیل تاریخ بغداد،

مدخلی به او اختصاص داده است. او مانند پدرش به نجاشی و ابن الکوفی شهرت داشته و در بغداد ساکن بوده است. ابن نجار او را راوی حکایات و آداب و اشعار معرفی کرده و ولادتش را در نیمه ماه رمضان ۴۱۶ هـ.ق و وفاتش را در ۱۲ رجب سال ۴۷۹ هـ.ق و محل دفنش را قبرستان شونیزی^{۲۴} گزارش کرده است. (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۷۱/۱۸-۷۰؛ طباطبایی یزدی، ۱۴۱۷: ۲۸۱-۲۸۰) به نوشته صفدی، علی بن احمد نجاشی از پدرش روایت می‌کرده است. (صفدی، ۱۴۰۱: ۱۸۷/۷)

از نظر بهبودی، کسی که اضافات پیش گفته را به متن اصلی رجال نجاشی اضافه کرده، پسر نجاشی علی بن احمد بوده است و همو مسوده‌های پدرش را به شکل کتاب فعلی درآورده است (بهبودی؛ سرشار، ۱۳۹۳: ۱۹۲-۱۸۹، ۲۰۰-۱۹۹) اگر چه اضافه کردن آن موارد توسط پسر نجاشی بسیار محتمل است، اما این ادعا را که او تدوین‌کننده کتاب بوده، نمی‌توان پذیرفت زیرا پسر نجاشی در طریق علامه حلی به فهرست نجاشی (علامه حلی، ۱۴۰۲: ۲۸۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۹۵/۱۰۴) و طریق شهید اول به نجاشی (شهید اول، ۱۴۰۷: ۲۷-۲۶) نیست و طریق آن دو با واسطه سید ابوالصمصام حسنی مروزی به‌طور مستقیم به خود نجاشی می‌رسد. به علاوه می‌توان به ابوالوفاء عبدالجبار بن عبدالله مقرئ نیشابوری رازی ملقب به مفید^{۲۵} (م بعد از ۵۰۳) (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: ۱۰۳/۲؛ همو، ۱۴۳۰: ۱۲۹/۶-۱۲۸) اشاره کرد که از نجاشی برای روایت کتاب فهرستش اجازه گرفته بوده است. (همان: ۱۵۳/۳-۱۵۲) در صفحه عنوان نسخه خطی کتابخانه مرکزی تبریز صورت یک گواهی سماع بسیار باارزش نقل شده که بنا بر آن علی بن عبیدالله بن حسن بن حسین بن بابویه مشهور به منتجب‌الدین رازی در ربیع‌الاول سال ۵۵۱ هـ.ق فهرست نجاشی را از ابتدا تا انتها نزد ابوالفتوح رازی خوانده و تاج‌الدین ابوجعفر محمد^{۲۶} فرزند ابوالفتوح، این قرائت را سماع کرده است. طبق این گواهی، طریق ابوالفتوح به فهرست نجاشی چنین بوده است: «عن الشيخ المفید عبدالجبار بن عبدالله المقرئ إجازة عن المصنف رحمه الله» که در آن تصریح شده، مفید رازی برای روایت این کتاب از نجاشی اجازه گرفته بوده است. (حسینی جلالی، ۱۴۲۵: ۴۴۰)

به علاوه بهبودی، مراد از ابوالحسن بن احمد بن علی النجاشی در اجازة علامه به بنی زهره (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۳۷/۱۰۴) را پسر نجاشی دانسته در حالی که اولاً منظور علامه از نجاشی در عبارت «کتاب النجاشی فی اسماء الرجال» (همان: ۹۵) یا «کتاب النجاشی» (همان: ۱۳۶) در همان اجازة، خود نجاشی است نه پسرش علی و ثانیاً ابوالحسن بن احمد بن علی النجاشی که در شمار مشایخ شیعه طوسی بیان شده، تصحیفی از ابوالحسن بن احمد بن علی النجاشی است چنان که محدث نوری به درستی تذکر داده است^{۲۷} (نوری طبرسی، ۱۴۰۸: ۱۸۹/۳؛ صدرالاسلام همدانی، ۱۳۸۲: ۴۶۳) و پذیرفتنی نیست که پسر نجاشی در عداد افرادی چون مفید، حسین بن عبیدالله غضائری و ابن عبدون از مشایخ طوسی باشد (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۳۷/۱۰۴-۱۳۶) بلکه این ابوالحسن نجاشی است که از مشایخ طوسی می باشد و اجازة روایت گرفتن طوسی از عالم معاصرش اصلاً بعید نیست (گرجی، ۱۳۸۵: ۲۰۶)؛ ثالثاً به تصریح ابن نجار، کنیه پسر نجاشی، ابوالقاسم بوده نه ابوالحسن (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۷۱/۱۸-۷۰) که این مؤید تصحیف پیش گفته است.

از نظر تستری، عبارت ابوالحسن بن احمد بن علی النجاشی تصحیف ابوالحسن علی بن احمد النجاشی است و در واقع طوسی، شاگرد پدر نجاشی بوده و نه خود او؛ زیرا این نجاشی است که از آثار طوسی بسیار استفاده کرده و چگونه ممکن است که او استاد طوسی باشد؟ (تستری، ۱۴۱۰: ۱/۵۲۰-۵۱۹) در پاسخ می توان گفت که اولاً تصحیف ابوالحسن بن احمد بن علی النجاشی به ابوالحسن بن احمد بن علی النجاشی بیشتر محتمل است تا تصحیف آن به ابوالحسن علی بن احمد النجاشی، و ثانیاً چه استبعادی دارد که طوسی از عالم معاصرش اجازة روایت بگیرد؟ به ویژه وقتی می دانیم نجاشی از مشایخی روایت می کرده که برخی از مهم ترین آنان در شمار مشایخ طوسی نیستند و ممکن است طوسی برای نقل روایات آنان از نجاشی اجازة گرفته باشد. برای نمونه می توان به ابن الجندی (م ۳۹۶) و ابن نوح (م حدود ۴۲۰) اشاره کرد که از مهم ترین مشایخ نجاشی هستند (نجاشی، ۱۴۱۸: ۸۵، ذیل ش ۲۰۶؛ ۸۶، ذیل ش ۲۰۹) اما در شمار مشایخ طوسی ذکر نشده اند^{۲۸} و می دانیم که طوسی با واسطه از ابن الجندی و ابن نوح روایت می کرده است (طوسی، ۱۴۱۵:

۴۸-۴۹، ۷۶ مقدمه محقق و متن کتاب، ۷۷) و بر خلاف نجاشی (۱۴۱۸: ۱۰۲، ذیل ش
۲۵۴، ۱۱۲، ذیل ش ۲۸۶، ۱۱۸، ذیل ش ۳۰۲، ۲۲۰، ذیل ش ۵۷) به مسودات ابن نوح
دسترسی مستقیم نداشته است. (شیری، ۱۳۹۳: ۵۴۸/۱۹)

۲۳

سال اول. شماره اول. بهار و تابستان ۱۳۹۸

نتیجه‌گیری

با بررسی‌های صورت گرفته مشخص شد کنیه نجاشی ابو الحسین بوده اما کنیه ابوالعباس را نیز درباره وی به کار برده‌اند. دوره حیات او از صفر سال ۳۷۲ هـ.ق تا جمادی الاول ۴۵۰ هـ.ق بوده و تاریخ ۴۶۳ هـ.ق که در کتاب وی ذکر شده از موارد الحاقی به نسخه کتاب او است. محل سکونت او بغداد بوده و در اواخر عمر به جهت اوضاع آشفته این شهر، بغداد را ترک کرده و در مطیرآباد در نزدیکی حله درگذشته است. نجاشی پسری به نام علی داشته که از پدرش روایت می‌کرده است اما این که محمدباقر بهبودی او را تدوین‌کننده متن رجال نجاشی دانسته، قابل پذیرش نیست.

۱. اصول اربعه رجالیه عبارت است از: رجال کشی، رجال طوسی، فهرست طوسی و رجال نجاشی (اعرجی کاظمی، ۱۴۱۵: ۴۸/۱؛ آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: ۱۳۷/۱۰)
۲. نجاشی این واسطه را در ذکر نسب خودش جا انداخته اما آن را در ذکر نسب ابوالسّمال در جای دیگری از کتابش (نجاشی، ۱۴۱۸: ۲۱، ذیل ش ۳۰) ذکر کرده است، چنان‌چه مصعب زبیری، زبیر بن بکار و دیگران نیز نسب ابوالسّمال را همین گونه نوشته‌اند (زبیری، ۱۹۹۹: ۹؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۳۰۵/۷۲، ۳۰۷). بنابراین این کلبی (۱۴۰۷: ۱۷۶ - ۱۷۵) که در اولاد اسامه بن نصر، هم عمیر و هم بجیر را بیان کرده و نسب ابوالسّمال را از بجیر به اسامه رسانده است یا اشتباه کرده که او را نواده بجیرین اسامه دانسته نه نواده بجیرین عمیر بن اسامه، از باب اختصار او را بجیرین عمیر معرفی کرده است.
۳. سلسله نسب او از خزیمه بن مدرکه به بالا با سلسله نسب رسول الله (ص) مشترک است. (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۱۵۲)
۴. در صفحه عنوان از مؤلف با ذکر «أطال الله بقاءه و أدام نعماه» یاد شده است و نیز در ذیل معرفی خودنوشت مؤلف از او چنین یاد شده: «مصنف هذا الكتاب اطال الله بقاءه و ادام علوه و نعماه» (نجاشی، نسخه خطی: برگ ۵۶ پشت) و همین جمله دعایی در ابتدای جزء دوم کتاب نیز آمده است (همان: برگ ۱۱۵ رو).
۵. نسخه کتابخانه مرکزی تبریز با شماره ردیف ۶۰۱ و شماره دفتر ۳۱۸۲ در این مقاله استفاده شده است. کتابت این نسخه بسیار با ارزش را نعمه‌الله بن حمزه عمیدی حسینی در محرم ۹۸۱ به پایان برده و حاوی تصحیحاتی از سید محمد بن علی حسینی عاملی مشهور به صاحب مدارک (۹۴۶ - ۱۰۰۹) است. در صفحه عنوان این نسخه دو یادداشت با ارزش با تاریخ ۵۵۱ از روی نسخه‌ای که نسخه مورد بحث از روی آن کتابت شده، درج شده که هر دو گواهی سماع کتاب از ابو الفتح رازی است. در انتهای این نسخه نیز یادداشتی به خط صاحب مدارک وجود دارد که در آن تصریح شده که او این نسخه را با نسخه مصحح و معتبری از فهرست نجاشی که در خزانه کتب امیرالمؤمنین علیه السلام در مشهد مقدس غروی بوده، مقابله کرده است. (موحد ابطیحی، ۱۴۱۷: ۱۴۴/۱ - ۱۴۰ - ۱۴۰؛ نجاشی، ۱۴۰۸: ۵۶/۱، مقدمه محقق؛ ۱۳۹۴: ۷۴/۱، مقدمه محقق؛ سید یونسی، ۱۳۵۰: ۷۱۱/۲ - ۷۱۰)
۶. در ضبط نام وی اختلاف شده است؛ نگاه کنید به: آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: ۱۱۹/۲.
۷. علامه حلی، ۱۳۸۱: ۳۰۲؛ در چاپ سید محمد صادق بحر العلوم از خلاصه الاقوال، عبارت ابوالحسین احمد بن العباس النجاشی به ابواحمد الحسین بن العباس النجاشی تصحیف شده است. (همو، ۱۴۰۲: ۹۵)

۸. بنا بر اجازه علامه حلی به بنی زهره، او راوی کتاب فهرست نجاشی است (مجلسی، ۱۴۰۳: ۹۵/۱۰۴؛ برای آشنایی بیشتر با وی نک. مدنی، ۱۹۸۳: ۵۱۹/۱؛ آقابزرگ طهرانی، ۱۴۳۰: ۱۹/۲؛ نجاشی، ۱۴۰۸: ۵۱/۱، مقدمه محقق).
۹. اسماعیل پاشا بغدادی (۱۹۵۱: ۷۸/۱) به اشتباه ابوالعباس نجاشی را در ابتدا زیدی و سپس امامی ذکر کرده است.
۱۰. برای آشنایی بیشتر با عبدالله بن نجاشی نک. کعبی، ۱۴۲۳: ۲۴۵-۲۴۲؛ مقدس غریفی، ۱۴۲۸: ۱۹۳-۱۸۱.
۱۱. برای متن این رساله نک. کعبی، ۱۴۲۳: ۲۵۶-۲۴۹؛ مقدس غریفی، ۱۴۲۸: ۲۲۲-۲۱۰؛ علامه مجلسی این رساله را به فارسی ترجمه کرده است. برای متن ترجمه وی از این رساله نک. حافظیان، ۱۳۷۶: ۲۷۲-۲۶۴؛ بنا بر نوشته آقابزرگ طهرانی، سید علاء الدین گلستانه (م ۱۱۱۰) شرحی بر این رساله نوشته است. (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: ۴۸۵/۲؛ ۲۹۵/۱۱)
۱۲. پاکتچی، ۱۳۸۷: ۲۱۲-۲۱۱؛ همو، ۱۳۸۸: ۱۳۸-۱۰۳؛ رحمتی، ۱۳۹۵: ۵۶۷/۱-۵۴۸.
۱۳. امین، ۱۴۰۳: ۶۶۹/۱-۶۶۸؛ برای تفصیل بیشتر نک. مقدس غریفی، ۱۴۲۸: ۱۹۳؛ پانویس ۵.
۱۴. درباره واژه نجاشی و معنای آن نک. میرداماد، ۱۴۰۵: ۷۷-۷۶؛ خوانساری، ۱۳۹۰: ۶۱/۱-۶۰؛ کلباسی، ۱۴۲۲: ۲۱۸/۲-۲۱۷؛ رحمان ستایش؛ جدیدی نژاد، ۱۳۸۴: ۳۱-۲۹.
۱۵. برای نمونه نک. یاقوت حموی، ۱۹۹۳: ۶/۲۴۳۵؛ صفدی، ۱۴۰۱: ۱۸۷/۷؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ۴۳۵/۱؛ داودی، [بی تا]: ۱/۱۶۵؛ البته در معجم الادباء که یکی از کهن ترین ارجاعات به کتاب اوست، نام او به ابن النحاس تصحیف شده است؛ شبیری، ۱۳۹۳: ۱۹/۵۷۲.
۱۶. مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۲/۹۱؛ در برخی منابع کتابشناسی و تراجم متاخر نیز به مشهور بودن وی به ابن الکوفی اشاره شده است. برای نمونه نک. خوانساری، ۱: ۶۰/۱۳۹۰؛ بغدادی، ۱۹۵۱: ۷۸/۱؛ امین، ۱۴۰۳: ۳۰/۳.
۱۷. موحد ابطیحی، ۱: ۱۲/۱۴۱۷؛ امانی، ۱۳۷۶: ۱۴۰-۱۳۹؛ نیز نک. برقعی، ۱۳۸۴: ۳۳۶/۲ و موسوعة مؤلفی الامامیه، ۱۹/۳ که به اشتباه می نویسند: «در مطیرآباد سامرا از دنیا رفت» و همین طور بهبودی و سرشار می نویسند: «به نزهتگاه مطیرآباد نیمه راه سامرا منتقل شد...» (۱۳۹۳: ۱۹۳)؛ نیز نک. نجاشی، ۱۴۰۸: ۵۵/۱ که مطیرآباد را همان مطیره فرض کرده است.
۱۸. نک. آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: ۳۱۷/۴، ۴۰۸؛ حب الله، ۱۳۲: ۱۴۲۳-۱۲۹؛ حسینی جلالی، ۱۴۲۵: ۴۲۸: ۴۲۸؛ داوری، ۱۴۲۳: ۳۶/۱؛ نجاشی، ۱۳۹۴: ۱۳۹۴ش؛ مقدمه محقق، ۴۸/۱-۴۷. برای تفصیل بیشتر در رد نظر تستری نک. شبیری زنجانی، ۱۳۶۴: الف-۲۶-۱۰؛ همو، ۱۳۶۴: ب-۲۵-۴.

۱۹. او به غلط به ابن ندیم مشهور شده است؛ نک. ساکت، ۱۳۶۸: ۳۷-۳۳، ۴۲؛ ندیم، ۱۴۳۰: ۱/۱، مقدمه محقق، ۱۱.

۲۰. برای نمونه نک. علامه حلی، ۱۴۰۲: ۱۶۴؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ۸۳/۷؛ برای برخی از دیگر منابع فریقین نک. شبیری زنجانی، ۱۳۶۴ الف: ۱۳-۱۲.

۲۱. طوسی، اختیار [معرفة] الرجال را در ۴۵۶ هق بر یکی از شاگردانش املاء کرده (ابن طاووس، [بی تا]: ۱۳۱-۱۳۰) و کتاب الامالی طوسی نیز چنان که در خود کتاب آمده، املاي آن از ۴۵۵ هق تا ۴۵۸ هق به طول انجامیده و کاملاً بعد از مهاجرت شیخ طوسی به نجف در سال ۴۴۸ و استقرار در آن دیار انجام شده است؛ شبیری زنجانی، ۱۳۶۴؛ ب: ۱۶-۱۴.

۲۲. در نسخه کتابخانه مرکزی تبریز، بالای لفظ مسئله نوشته شده (کذا) که ممکن است اشاره به این باشد که در نسخه اصل نیز چنین بوده است.

۲۳. و همین طور صفدی که سال و محل وفات وی را ذکر کرده است؛ عظیمی، ۱۳۹۶: ۱۲.

۲۴. درباره این قبرستان نک. خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۱۳۴/۱؛ جنید بغدادی از مشاهیری است که پیکرش در این قبرستان دفن شده است و مزار او امروزه نیز پابرجاست (همان: ۹۱/۹؛ شمس، ۱۳۸۹: ۱۸/۶۴۲).

۲۵. او از فقهای امامی است که تمام تصانیف طوسی را نزد وی خوانده و علاوه بر طوسی، نزد سالار دیلمی و ابن البراج شاگردی کرده است. ابوالفتح رازی و سید ابوالرضا فضل الله راوندی از شاگردان او بوده اند؛ منتجب الدین رازی، ۱۳۶۶: ۷۵؛ قمی، ۱۳۶۸: ۱۹۹/۳؛ برای آشنایی بیشتر با وی نک. افندی، ۱۴۳۱: ۶۹/۳-۶۶؛ نوری طبرسی، ۱۴۰۸: ۱۲۳/۳-۱۱۶؛ نیز نک. پاکتچی، ۱۳۸۷: ۲۴۱-۲۳۸.

۲۶. منتجب الدین از او با تعبیر «فاضل ورع» یاد کرده است. (۱۳۶۶: ۱۲۳)

۲۷. آقابزرگ طهرانی در این باره نظری چون بهبودی دارد و اشکالی که به محدث نوری کرده این است که کنیه نجاشی، ابوالعباس بوده نه ابوالحسین (۱۴۳۰: ۸/۲) و این اشکال چنان که توضیحش پیش از این آمد، وارد نیست.

۲۸. برای فهرست مشایخ طوسی نک. صدرالاسلام همدانی، ۱۳۸۲: ۴۶۴-۴۶۰؛ طوسی، ۱۴۱۵: مقدمه محقق، ۷۸-۷۸؛ قس: نجاشی، ۱۴۰۸: ۲۶/۱؛ مقدمه محقق، که ابن الجندی را به اشتباه از مشایخ طوسی ذکر کرده است.

منابع و مأخذ

۱. آقابزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳ق)، *الذريعة الى تصانيف الشيعة*، به كوشش على نقى منزوى و احمد منزوى، بيروت: دار الاضواء.
۲. _____، (۱۴۳۰ق)، *طبقات اعلام الشيعة*، بيروت: دار احياء التراث العربى.
۳. ابن حجر عسقلانى، احمد بن على (۱۴۱۵ق)، *الاصابة فى تمييز الصحابة*، به كوشش عادل احمد عبدالموجود و على محمد معوض، بيروت: دار الكتب العلمية.
۴. _____، (۱۳۲۵ق)، *تهذيب التهذيب*، بيروت: دار صادر.
۵. _____، (۲۰۰۳م)، *لسان الميزان*، به كوشش عبد الفتاح ابو غدة، بيروت: دار البشائر الاسلامية.
۶. حميرى، محمد بن عبد المنعم (۱۹۸۴م)، *الروض المعطار فى خبر الاقطار*، به كوشش احسان عباس، بيروت: مكتبة لبنان.
۷. ابن عساكر، على بن حسن (۱۴۱۵ق)، *تاريخ مدينة دمشق*، به كوشش على شيرى، بيروت: دار الفكر.
۸. ابن قتيبة دينورى، عبد الله بن مسلم (۱۴۲۳ق)، *الشعر والشعراء*، به كوشش احمد محمد شاكر، قاهره: دار الحديث.
۹. ابن طاووس، سيد على بن موسى [بى تا]، *فرج المهموم*، قم: منشورات الرضى.
۱۰. ابن كلبى، هشام بن محمد (۱۴۰۷ق)، *جمهرة النسب*، به كوشش حسن ناجى، عالم الكتب.
۱۱. ابن نجار بغدادى، محمد بن محمود (۱۴۱۷ق)، *ذيل تاريخ بغداد*، در: خطيب بغدادى، احمد بن على، *تاريخ بغداد*، ج ۱۶ - ۲۰، به كوشش مصطفى عبدالقادر عطا، بيروت: دار الكتب العلمية.
۱۲. احمدى، مهدى و رحمتى، محمد كاظم (۱۳۸۹ش)، *تاريخ حديث شيعه در سده هاى چهارم تا هفتم هجرى*، قم: دار الحديث.

۱۳. بغدادی، اسماعیل پاشا (۱۹۵۱م)، *هدیه العارفین*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۴. اعرجی کاظمی، سید محسن بن حسن حسینی (۱۴۱۵ق)، *عدة الرجال*، قم: اسماعیلیان.
۱۵. افندی، عبدالله بن عیسی بیگ (۱۴۳۱ق)، *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*، به کوشش سید احمد حسینی اشکوری، بیروت: مؤسسة التاریخ العربی.
۱۶. امانی، محمد حسن (۱۳۷۶ش)، *نجاشی راوی شناس بزرگ*، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۶ش.
۱۷. امین، سید محسن (۱۴۰۳ق)، *اعیان الشیعة*، به کوشش سید حسن امین، بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
۱۸. بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر (۱۴۱۷ق)، *انساب الاشراف*، به کوشش سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت: دار الفکر.
۱۹. برقعی قمی، سید علی اکبر (۱۳۸۴ش)، *راهنمای دانشوران در ضبط نام‌ها، نسب‌ها و نسبت‌ها*، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۰. بهبودی، محمدباقر؛ سرشار، مزگان (۱۳۹۳ش)، «فهرست اسماء مؤلفی الشیعة»، *حدیث پژوهی*، ش ۱۲، پاییز و زمستان.
۲۱. پاکتچی، احمد (۱۳۸۷ش)، *تاریخ حدیث*، به کوشش یحیی میرحسینی، تهران: انجمن علمی دانشجویی هیات دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۲۲. _____، (۱۳۸۸ش)، *مباحثی در علل الحدیث به ضمیمه بازشناسی متن مصباح الشریعة*، به کوشش یحیی میرحسینی و صالح زارعی، تهران: انجمن علمی دانشجویی هیات دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۲۳. _____، (۱۳۸۵ش)، *مکاتب فقه امامی ایران پس از شیخ طوسی تا پایگیری مکتب حله*، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۲۴. تستری، محمدتقی (۱۴۱۰ق)، *قاموس الرجال*، قم: مؤسسة النشر الاسلامی.

۲۵. تفرشی، مصطفیٰ بن حسین (۱۳۷۷ش)، *نقد الرجال*، قم: مؤسسة آل البيت علیہ السلام لاحیاء التراث.
۲۶. ثقة الاسلام تبریزی، میرزا علی بن موسی (۱۴۱۴ق)، *مرآة الکتب*، به کوشش محمد علی حائری و علی صدراپی خویی، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمیٰ مرعشی نجفی.
۲۷. حافظیان، ابوالفضل (۱۳۷۶ش)، «رساله اهوازیه»، *حکومت اسلامی*، ش ۷.
۲۸. حب الله، حیدر (۱۴۲۳ق)، *دروس تمهیدیہ فی تاریخ علم الرجال عند الامامیہ*، تقریرات به قلم احمدین عبدالجبار سمین، دارالفقه الاسلامی المعاصر.
۲۹. حر عاملی، محمد بن حسن [بی تا]، *امل الآمل*، به کوشش سید احمد حسینی اشکوری، بغداد: مکتبۃ الاندلس.
۳۰. حسینی جلالی، سید محمد حسین (۱۴۲۵ق)، *درایۃ الحدیث*، به کوشش سید محمد جواد حسینی جلالی، بیروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.
۳۱. حلی، حسن بن یوسف (۱۳۸۱ش)، *ترتیب خلاصۃ الاقوال فی معرفۃ الرجال*، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
۳۲. _____، (۱۴۰۲ق)، *رجال (خلاصۃ الاقوال فی معرفۃ الرجال)*، به کوشش سید محمد صادق بحر العلوم، قم: الشریف الرضی.
۳۳. حکیم، حسن عیسی (۱۴۳۵ق)، *الشیخ النجاشی*، کربلا: مرکز کربلاء للدراسات والبحوث.
۳۴. خامنه ای، سید علی (۱۳۷۷ش)، *چهار کتاب اصلی علم رجال*، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۳۵. خوانساری، میرزا محمدباقر موسوی (۱۳۹۰ش)، *روضات الجنات فی احوال العلماء والسادات*، به کوشش اسد الله اسماعیلیان، قم: اسماعیلیان.
۳۶. خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۳ق)، *معجم رجال الحدیث وتفصیل طبقات الرواة*.

۳۷. داوری، مسلم (۱۴۲۳ق)، *اصول علم الرجال بين النظرية والتطبيق*، تقریرات به قلم محمد علی معلم، به کوشش حسن عبودی.

۳۸. داودی، محمد بن علی [بی تا]، *طبقات المفسرین*، بیروت: دار الکتب العلمیة.

۳۹. رحمان ستایش، محمد کاظم؛ جدیدی نژاد، محمدرضا (۱۳۸۴ش)، *بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه*، قم: دارالحدیث.

۴۰. رحمتی، محمد کاظم (۱۳۹۵ش)، «مفضل بن عمر و کتاب التوحید منسوب به او»، در: *تشیع تاریخ و فرهنگ*، قم: نشر مورخ.

۴۱. زبیری، ابو عبدالله مصعب بن عبدالله بن مصعب (۱۹۹۹م)، *نسب قریش*، به کوشش اوریست لوی پرووانسال، قاهره، دار المعارف.

۴۲. ساکت، محمد حسین (۱۳۶۸ش)، *جایگاه محمد الندیم در کتابشناسی*، مشهد: انتشارات جاوید.

۴۳. سزگین، فؤاد (۱۴۱۲ق)، *تاریخ التراث العربی*، ترجمه محمود فهمی حجازی، به کوشش عرفة مصطفی و سعید عبد الرحیم، قم: کتابخانه عمومی آیه الله العظمی مرعشی نجفی.

۴۴. سید یونسی، میرودود (۱۳۵۰ش)، *فهرست کتابخانه ملی تبریز*، تبریز: کتابخانه ملی تبریز.

۴۵. سیستانی، سید محمدرضا (۱۴۳۷ق)، *قبسات من علم الرجال*، به کوشش سید محمد بکاء، بیروت: دارالمؤرخ العربی.

۴۶. شبانکاره ای، محمد بن علی (۱۳۸۱ش)، *مجمع الانساب*، به کوشش میر هاشم محدث، تهران: امیرکبیر.

۴۷. شبیری، سید محمد جواد (۱۳۹۳ش)، «رجال طوسی»، در: *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۱۹، زیر نظر غلام علی حداد عادل، تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی.

۴۸. _____، (۱۳۹۳ش)، «رجال نجاشی»، در: *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۱۹، ص ۵۶۱ - ۵۷۳، زیر نظر غلام علی حداد عادل، تهران: بنیاد دائرة المعارف

- اسلامی.
۴۹. شبیری زنجانی، سیدموسی (۱۳۶۴ش)، «ابوالعباس نجاشی و عصر وی (۱)»، نور علم، ش ۱۱، صص ۲۶-۱۰.
۵۰. _____، (۱۳۶۴ش)، «ابوالعباس نجاشی و عصر وی (۲)»، نور علم، ش ۱۲، آبان.
۵۱. شمس، محمدجواد (۱۳۸۹ش)، «جنید بغدادی»، در: *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۱۸، زیر نظر سید محمدکاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
۵۲. عاملی جزینی (شهید اول)، محمدبن مکی (۱۴۰۷ق)، *الاربعون حدیثا*، قم: مدرسه الامام المهدي (عج).
۵۳. صاحب معالم، حسن بن زین الدین (۱۴۱۱ق)، *التحریر الطاووسی*، به کوشش فاضل جواهری، قم: کتابخانه عمومی آیه الله العظمی مرعشی نجفی.
۵۴. صدر، سیدحسن (۱۴۲۹ق)، *تکملة امل الأمل*، به کوشش حسین علی محفوظ، عبد الکریم دباغ و عدنان دباغ، بیروت: دار المؤرخ العربی.
۵۵. صدرالاسلام همدانی، علی اکبر بن شیرمحمد (۱۳۸۲ش)، *فهرس المصدریه فی الاجازات العلیه*، به کوشش سید جعفر حسینی اشکوری، در: میراث حدیث شیعه، دفتر ۱۱، به کوشش مهدی مهریزی و علی صدرایی خویی، قم: دارالحدیث.
۵۶. صفدی، خلیل بن ایبک (۱۴۰۱ق)، *الوافی بالوفیات*، به کوشش هلموت ریتر، بیروت: دار النشر فرانز شتاينر.
۵۷. طباطبایی، سیدمحمدبن عبد الکریم (۱۴۳۱ق)، *رسالة فی تاریخ المعصومین الاربعة عشر علیها*، به کوشش صباح عباس ساعدی، قم: مؤسسه الرافد للمطبوعات.
۵۸. طباطبایی یزدی، سید عبدالعزیز (۱۴۱۷ق)، *معجم اعلام الشیعه*، قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.

۵۹. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (۱۴۱۵ق)، *رجال*، به کوشش جواد قیومی اصفهانی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

۶۰. _____، (۱۴۲۰ق)، *فهرست*، به کوشش سید عبد العزیز طباطبائی، قم: مکتبه المحقق الطباطبائی.

۶۱. عظیمی، حمید (۱۳۹۶ش)، «نگاهی بر وثاقت ابو العباس نجاشی»، در: <https://www.academia.edu/11282030> (تاریخ بازیابی: ۱۳۹۶/۷/۳۰).

۶۲. فاضل الدین حموی، محمد بن اسحاق (۱۳۸۶ش)، انیس المؤمنین، به کوشش میر هاشم محدث، تهران: انتشارات چاپ و نشر بین الملل.

۶۳. قاسم بن سلام، ابو عبید (۱۴۱۰ق)، *کتاب النسب*، به کوشش مریم محمد خیر الحرج، بیروت: دار الفکر.

۶۴. قزوینی، زکریا (۱۹۹۸م)، *آثار البلاد واخبار العباد*، بیروت: دار صادر.

۶۵. قفطی، علی بن یوسف (۱۴۲۴ق)، *انباه الرواة علی انباه النحاة*، به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: المکتبه العصریة.

۶۶. قلقشندی، احمد بن عبدالله [بی تا]، *نهاية الارب في معرفة انساب العرب*، بیروت: دار الکتب العلمیة.

۶۷. قمی، عباس (۱۳۶۸ش)، *الکنی واللقاب*، تهران: مکتبه الصدر.

۶۸. کسّی، محمد بن عمر (۱۳۴۸ش)، *رجال*، تلخیص ابوجعفر محمد بن حسن طوسی، به کوشش حسن مصطفوی، مشهد: دانشگاه مشهد.

۶۹. کعبی، علی موسی (۱۴۲۳ق)، «الاهوازیه، رساله الامام الصادق علیه السلام الی عبد الله بن النجاشی فی العمل مع السلطان و بیان الحقوق»، *علوم الحدیث*، ش ۱۱.

۷۰. کلباسی، ابوالمعالی محمد بن محمد ابراهیم (۱۴۲۲ق)، *الرسائل الرجالیة*، به کوشش محمد حسین درایتی، قم: دار الحدیث.

۷۱. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، *الکافی*، به کوشش علی اکبر غفاری، تهران:

- دار الكتب الاسلامية.
٧٢. گرجی، ابوالقاسم (١٣٨٥ ش)، *تاریخ فقه و فقها*، تهران: سمت.
٧٣. مامقانی، عبدالله (١٣٤٨)، *تنقیح المقال فی علم الرجال*، چاپ سنگی به خط محمدحسین زنجانی، نجف.
٧٤. مجلسی، محمدباقر (١٤٠٣ ق)، *بحار الانوار*، به کوشش محمدباقر بهبودی و دیگران، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
٧٥. مدنی شیرازی، سیدعلی خان (١٩٨٣ م)، *الدرجات الرفیعة فی طبقات الشیعة*، به کوشش سید محمدصادق بحر العلوم، بیروت: مؤسسة الوفاء.
٧٦. معارف، مجید (١٣٧٤ ش)، *پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه*، تهران: مؤسسه فرهنگی و هنری ضریح.
٧٧. مقدس غریفی، سید محمود (١٤٢٨ ق)، «من نوادر التراث الحدیثی: الاهوازیه، رسالة الامام الصادق علیه السلام الی عبدالله ابن النجاشی والی الاهواز»، *علوم الحدیث*، ش ٢٢.
٧٨. منتجب الدین رازی، علی بن عبیدالله بن بابویه (١٣٦٦ ش)، *الفهرست*، به کوشش میر جلال الدین محدث ارموی و محمد سماوی حائری، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی.
٧٩. موحد ابطحی، سید محمدعلی (١٤١٧ ق)، *تهذیب المقال فی تنقیح کتاب الرجال*، قم: ابن المؤلف سید محمد.
٨٠. (١٤١٨ ق)، *موسوعة طبقات الفقهاء*، زیر نظر جعفر سبحانی، قم: مؤسسة الامام الصادق علیهما السلام.
٨١. (١٤٢٨ ق)، *موسوعة مؤلفی الامامیه*، قم: مجمع الفکر الاسلامی.
٨٢. میرداماد، محمدباقر حسینی مرعشی (١٤٠٥ ق)، *الرواشح السماویة*، قم: منشورات مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی.
٨٣. نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی (١٤١٨ ق)، *فهرست اسماء مصنفی الشیعة*

(رجال النجاشي)، به كوشش سيد موسى شبيري زنجاني، قم: مؤسسة النشر الاسلامي.

۸۴. نجاشي، ابوالعباس احمد بن علي (۱۳۹۴ش)، فهرست اسماء مصنفی الشيعة (رجال النجاشي)، به كوشش محمد باقر ملكيان، قم: بوستان كتاب.

۸۵. نجاشي، ابوالعباس احمد بن علي (۱۴۰۸ق)، فهرست اسماء مصنفی الشيعة (رجال النجاشي)، به كوشش محمد جواد نائيني، بيروت: دار الاضواء.

۸۶. نجاشي، ابوالعباس احمد بن علي (۹۸۱ق)، فهرست اسماء مصنفی الشيعة (رجال النجاشي)، نسخه خطي شماره دفتر ۳۱۸۲ (شماره رديف ۶۰۱) كتابخانه مركزي تبريز، به خط نعمة الله بن حمزه عميدي حسيني.

۸۷. نديم، محمد بن اسحاق (۱۴۳۰ق)، الفهرست، به كوشش ايمن فواد سيد، لندن: مؤسسة الفرقان للتراث الاسلامي.

۸۸. نوري طبرسي، حسين (۱۴۰۸ق)، خاتمة مستدرک الوسائل، قم: مؤسسة آل البيت (عليه السلام) لاحياء التراث.

۸۹. ياقوت حموي، شهاب الدين ابو عبد الله (۱۹۹۳م)، معجم الادباء، به كوشش احسان عباس، بيروت: دار الغرب الاسلامي.

۹۰. _____، (۱۹۹۵م)، معجم البلدان، بيروت: دار صادر.

این مقاله از سامانه مطالعات اعتبار سنجی حدیث به آدرس

<http://vsh.journals.hozekh.com>

دریافت شده است.